

Леонід Тимошенко

БЕРЕСТЕЙСЬКІ ЦЕРКОВНІ СОБОРИ

У ЖОВТНІ 1596 р.:

ПІДГОТОВКА, СКЛАД УЧАСНИКІВ ТА ПРОВІДНИКИ

До історії Берестейських соборів 6-10 жовтня 1596 р. (унійного собору і православного «антисобору») зверталися, зрозуміло, всі дослідники, які займаються вивченням історії унії¹. Незважаючи на те, що цій проблемі в історіографії приділялася певна увага, проте, на жаль, вона залишилася не розкритою. Стан вивчення проблеми в історіографії розглянуто автором в окремій спеціальній статті². Порівнюючи ступінь вивченості Берестейських соборів, автор стверджує, що краще досліджено православний собор. Це пояснюється, звичайно, наявністю більш докладних джерел про нього — актових і нарративних. У плані подієвої історії добре вивченими є перші дні роботи соборів, які характеризуються активними спробами порозуміння з обох сторін.

Незважаючи на значний блок джерельних матеріалів, наукової концепції проблеми, яка б відповідала сучасним вимогам, дотепер не створено. Так, наприклад, у літературі досі домінує спірна думка про визначальність в долях унії акції в Римі, а не в Бересті, хоча добре відомо, що два єпископи прийняли в Апостольській Столиці наприкінці 1595 р. лише католицьке віросповідання. Тим самим наголошується на другорядності Берестейських соборів, на яких, незважаючи на розкол, була представлена вся митрополія, в тому числі й мирянство. Досі не існує праці, в якій було б вичерпно узагальнено відомий науці джерельний матеріал, підсумовано вивчення проблеми в історіографії, подано узагальнюючу статистику представництва на соборах. Дискусійним залишається питання правосильності соборів, не вироблено погляду на історичне значення кожного собору (унійного і православного) в долях християнства Центрально-Східної Європи. Загалом, малодосліджених та спірних питань в історії події існує досить багато.

Загальна ідея собору, який мав вирішити долю унії, витікала із зобов'язань митрополита та ієрархії скликати щорічні собори (кінець 80-х років), а також із концепції соборноправності руської церкви. Ідея власне унійного собору виникла в ході розвитку унійного процесу в середині 90-х років XVI ст. Передсоборові події добре відомі фахівцям унії, тому зупинимося лише на маловідомому, зокрема, діях митрополита Михайла

Рагози. 28 жовтня 1595 р. митрополит видав грамоту на скликання церковного собору³, в якій він згадував, що князь К. Острозький вимагав скликання собору до від'їзду владик до Рима. Сам митрополит також цього бажав, але король не дозволив собор з огляду на «небезпечність», тому він не відважився. Тепер, очевидно, дозвіл був отриманий, оскільки собор призначався на 25 січня 1596 р. в Новогрудку.

Зрозуміло, що після повернення єпископів Іпатія Потія і Кирила Терлецького з Рима, мотиви скликання собору значно змінилися. Тепер уже йшлося про спільний собор двох конфесій: уніатської (поки що дуже малочисельної) і православної. Своє бачення (і водночас згоду) папа Климент VIII висловив у низці документів, підписаних у Римі 7 лютого 1596 р. Передовсім ідеться про брєве митрополитові Михайлу і єпископам⁴. У цьому документі наголошувалося на скликанні провінційного, тобто помісного собору за участю єпископату, який би мав прийняти віру Святого Петра у той самий спосіб, що й Іпатій Потій та Кирило Терлецький у Римі, тобто вчинити «правдиве послушенство». Про це митрополит і єпископи мали відзвітуватися в Рим. Про собор також повідомлялося в папському брєве королю⁵, у зв'язку з призначенням на собор делегатів папи — латинських єпископів Польщі; а також в брєве Димитрію Соліковському⁶, Бернарду Мацейовському⁷ і Станіславу Гомолінському⁸. За задумом папи, це мав бути типовий собор на зразок католицьких, у дусі потридентської жорсткої універсалізації.

Як відомо, унійне питання обговорювалося на Варшавському сеймі (працював з 26 березня по 6 травня 1596 р.) у контексті порушеного протестантами питання про дотримання релігійної конфедерації⁹. Передбачався союз православних із протестантами. Православні делегати, згідно з посольськими інструкціями з місць, мали вимагати скинення уніатів Потія і Терлецького. За свідченням Петра Скарги, який, у свою чергу, посилався на інформацію делегатів короля на Берестейському соборі, князь К. Острозький просив короля скликати собор¹⁰.

Через 5 днів після закінчення сейму Сигізмунд III написав листа митрополитові Михайлові (Рагозі) 12 травня 1596 р. про скликання собору¹¹. Король погоджувався на скликання собору єпископів з духовенством. Запрошувалися також усі, хто з доброї волі належав і схилився до святої єдності. Не допускалися (без спеціального роз'яснення) люди іншої релігії і взагалі сторонні (невідомо, чи під дану категорію підпадали православні). Прикметно, що король радив митрополитові не поспішати зі скликанням собору. 14 червня 1596 р. вийшов офіційний універсал на скликання собору¹², адресований до всіх людей грецької віри, духовних і світських. Проте на собор запрошувалися лише ті представники

католицької і грецької віри, котрі належали до єдності. Собор призначався в Бересті на час, найзручніший митрополитові і старшому духовенству, з метою зміцнення «святої стародавньої єдності», потрібної для збереження згоди і спокою між народами, цілісності Речі Посполитої, земних і небесних утіх. На собор запрошувалися всі вірні грецької релігії, які мали прислухатися до тих «святоближих справ». Заборонялося перебувати на собор різновірцям, а також «іншим стороннім». Собор не повинен був розглядати справи, які не належали до його головної мети, тобто поза унією. Заборонялося також брати із собою «непотрібні зграї». Водночас король дбав про дотримання права і посполитого покою¹³.

21 серпня 1596 р. митрополит вислав зі своєї резиденції в Новогрудку окружне послання до християнської людності грецького обряду, в якому оголосив про скликання собору на 6 жовтня 1596 р.¹⁴ У цьому обіжнику мета скликання собору зумовлена дуже лаконічно і дуже загально: для пильних «намов» у духовних справах. Отже, про унію тут не мовиться жодним словом. Саме згаданий обіжник і відомий в унієзнавстві. Досить дивно, але ніхто не звернув уваги на те, що документ нічого не вирішував.

У полемічному творі «Проти латино-уніатів» (20 глава) уміщено інше послання митрополита, також підписане в Новогрудку, але не датоване¹⁵. На жаль, в унієзнавстві йому досі не приділялась увага. Воно звернене, передовсім, до єпископату та вищого кліру церкви і лише після них згадуються світські, які запрошувалися на собор 6 жовтня 1596 р. до Берестя. Чітко визначалася і мета собору: досягти згоди і милості сповна, «совокупившися съ церквою заходнею», допомогти соборно «вчинити» Святу Віру на хвалу Господу і порятунок людських душ. Кінець листа є зверненням лише до кліру (єпископів, архимандритів, ігуменів та пресвітерів), щоб вони в церквах молилися, складали жертву, корилися Господові Богу постами та милостинями, оплакували гріхи, обертали милість Богу на утиснену і ображену Церкву.

Окрім вказівки на унію, звертає на себе увагу і попередній текст джерела (більший), в якому викладене догматично-канонічне обґрунтування унії церков. Так, на думку митрополита, єдність церкви заповів Ісус Христос (відомий біблійний вислів «да будетъедино стадо и единъ пастырь»), розвинув Св. Апостол («абысмо одни были»). Єдність церкви, недопустимість розколу впливали також із Господніх заповідей про загальну любов (на відміну від учнів Магомета, котрі бажали християнам незгоди). Митрополит звернув також увагу на роль церковної єдності у поборенні ересей, утвердженні царської (тобто, державної) влади, примноженні православних церков, боротьбі проти «супостатів» тощо. При цьому він обґрунтовував одну із головних причин унії: поширення ере-

сей, розорення храмів і вівтарів, вигнання ієреїв, попрання святих церков, що, в свою чергу, є великим гріхом, свідченням занепаду та утисків Святої віри. Причина виводилася у підсумку з чітко заманіфестованої незгоди церков, тобто, розколу. Далі називалася інша причина: занепад Святої Константинопольської столиці, «грецького царства» як наслідок розірвання церковної єдності (а не завоювання турками, як стверджували римо-католицькі ідеологи та публіцисти).

Далі митрополит Михайло звертав увагу на те, що причин ненависті до західної церкви фактично не існує, оскільки обидві церкви визнають Бога у Тройці хвалюмого, а незгоду на них наслав антихрист, «князь темноти» через своїх слуг. Таким чином, митрополит сформулював своє бачення теоретичних засад унії, базоване на православному розумінні ідеї (на користь цього є такий аргумент: митрополит навіть не згадував флорентійських ідей). У посланні жодним словом не звинувачено ні пап, ні патріархів у розірванні єдності. Висловлені ідеї були розвинуті в головному документі Берестейського унійного собору, очолюваного митрополитом — декларації унії, текст якої цілком наведено в 22 главі твору. Проте там з'являються уже інші засади: визнання першості Апостольської Столиці і звинувачення патріархів у схизмі, що було характерно для позиції Іпатія Потія та римо-католицьких ідеологів унії, наприклад, Петра Скарги.

Значення аналізованого послання Михайла Рагози дуже велике. По-перше, воно уточнює позицію митрополита щодо унії напередодні Берестейського собору. По-друге, чітко засвідчує його обізнаність з канонічно-догматичними засадами східного християнства (джерел згаданого плану, що вийшли з-під пера митрополита, майже не збереглося). По-третє, лист дає можливість стверджувати про близькість митрополита до ідеї так званої «універсальної унії», обстоюваної князем К. Острозьким і базованої на засаді рівності церков та обрядів.

Отже, митрополит Михайло (Рагоза), який ще не так давно мав сильні застереження щодо унії, вислав два відмінних послання про скликання собору. Побоюючись опозиції світських, у першому він не повідомив їх про головну мету собору.

Передсоборову політику королівської влади ілюструє універсал короля, виданий 6 вересня 1596 р., адресований полоцькому і вітебському єпископові Герману Івановичу¹⁶, а також грамота, якою встановлювалися повноваження королівських делегатів: троцького воєводи М. Х. Радзивіла, канцлера ВКЛ Лева Сапеги, берестейського старости, підскарбія і писаря ВКЛ Дмитра Халецького. Цікаво, що вони призначалися не для участі в духовних справах собору, а лише для сприяння спокою і поряд-

ку¹⁷. Цікаву інтерпретацію мети собору (з католицької перспективи) подав Петро Скарга: 1) його учасники мали просто прийняти католицьку віру, скріпивши це власноручними підписами, 2) одержати відпущення гріхів за попереднє відщепенство. До цього начебто закликав і папа, який наполягав на прийнятті унії у спосіб, апробований Потієм та Терлецьким¹⁸.

Цілком протилежне завдання ставили перед собою православні, духовні та світські, які згуртувалися довкола ідеї непорушності своєї віри, а також старожитніх прав і вольностей. У передсоборові місяці православні більше не вимагали скинення Потія і Терлецького. Більш того, вони навіть допускали, що собор буде проведено таємно, тобто без них¹⁹. І позиція православних була викладена в численних протестах, поширених у воєводствах, а також у зверненні князя К. Острозького до руського народу.

Позицію православних підтримав александрійський патріарх Мелетій Пігас, який 30 серпня 1596 р. відправив послання до князя К. Острозького, духовних та православної людності «Малої Росії». До нього дійшли чутки про унійні заходи руського єпископату. Патріарх рекомендував простити тих, хто одумається, а відступників — скинути зі святительства за прикладом Нікейського собору, і дати їм свободу за межами християнської церкви, а на їхнє місце хіротонізувати нових єпископів і митрополита, за згодою патріарха, князя К. Острозького та «інших панів»²⁰.

На початку червня король вирішив вислати до князя К. Острозького посла з останнім попередженням і закликом до унії, чи, принаймні, до неспротиву. Ім'я делегата не збереглося, проте віднайшовся текст королівського звернення (знахідка у римських збірках належить О. Галецькому)²¹. На думку дослідника, король аргументовано спростував закиди князя в «ошуканстві» православних, заперечивши його право на вирішення церковних справ. У цьому, вочевидь, виявилися дві протилежні позиції: прихильників і противників унії. Перші, начебто, поклалися лише на вирішальну юрисдикцію ієрархії, другі, під впливом візантійської традиції, підпорядковувалися чорному духовенству і світським патронам²².

За кілька тижнів до відкриття собору князь К. Острозький від імені волинської шляхти відправив послів до короля: Матвія Малинського і Лаврентія Древинського (інформація про це збереглася лише в праці Петра Скарги²³). Подякувавши королеві за дозвіл собору, православні просили не допустити втручання військових загонів, дбаючи про збереження свободи нарад. Окрім того, слід було все-таки допустити різновірців, а також патріаршого екзарха Никифора. При цьому передбачалося, що собор не досягне згоди. В такому разі вони просили дозволу для вирішення

питання на сеймі. Король, як відомо, пообіцяв задовольнити лише перше прохання.

Про настрої православних напередодні собору свідчить інструкція Львівського братства своїм делегатам²⁴. Категорично приписувалося ні в чому не відступати від православної віри, а також від послуху константинопольському патріархові. Не погоджуючись на жодні компроміси, братчики відмежовувалися від усіх еретиків. До слова, львівські братчики мали досить чітку інформацію про собор: вони одержали від бургомістра обіжник митрополита. 22 вересня 1596 р. про від'їзд делегації на собор вони повідомили Стефана Зизанія. У листі вміщена цікава інформація про від'їзд на собор львівського єпископа Гедеона Балабана зі Стрятина, котрий взяв із собою священника Вознесенської церкви, а також Гаврила Ярошевича, отця Кирила з Дубна²⁵.

Як свідчать джерела, протягом літа 1596 р. обидві сторони посилено готувалися до собору. Потій і Терлецький, як уже відзначалося, працювали в своїх єпархіях. За деякими даними, ще в 20-х числах травня відбулася їхня нарада з митрополитом, на якій обговорювалося питання про підготовку собору²⁶. В останні передсоборові тижні практичними заходами керувала, як видається, католицька сторона. 6 вересня король запросив єпископів-уніатів до Кам'янця-Литовського, маєтку луцького католицького єпископа Бернарда Мацейовського, для останніх нарад. Зберігся примірник рескрипту, адресований полоцькому владіці Герману Івановичу²⁷. Про хід наради свідчить додаткова інформація в листі П. Аркудія генералові єзуїтів К. Аквавіві (20 листопада 1596 р.). Перед єпископами і митрополитом виступив Б. Мацейовський, потім ієрархи підписали текст сповіді віри. Таким чином, перехід єпископату до унії відбувся, фактично, ще до собору. Як писав П. Аркудій, Іпатій (Потій) від імені папи уділив їм «розгрішення» зі схизми. Присутній при цьому П. Аркудій був вражений величию події, яка відбулася, незважаючи на небезпеку від світських, тобто мирян церкви на чолі з князем К. Острозьким²⁸. На думку О. Галецького, нарада в Кам'янці-Литовському, маловідома в історіографії, заперечує побутуючу думку про недостатню підготовку собору²⁹. З нашого погляду, нарада в Кам'янці-Литовському мала велике значення: перехід єпископату до унії за апробованою в Римі формою відбувся незалежно від наслідків собору в майбутньому. Поворот назад, як і будь-який компроміс, був тепер неможливий. Вочевидь, невідповідково в іншій реляції (20 червня 1596 р.) П. Аркудій говорить про унійний процес, як про святкування, маючи на увазі розв'язання унійної проблеми до собору.

За реляцією віленських єзуїтів, митрополит Михайло (Рагоза), який їхав до Берестя з полоцьким архієпископом, відвідав у Вільно єзуїтський колегіум³⁰. Саме тут він одержав документ, відомий в історіографії як інструкція єзуїтів. Підготовка собору з боку католиків та уніатів пула завершена. З боку православних — також-

Незважаючи на заборону короля, на собор направлялися православні греки, в тому числі — протосинкел константинопольського патріарха Никифор, який знаходився перед тим у Молдавії. Повноваження патріарха Никифорові були дані ще 1592 р.³¹ П. Жукович, який одним із перших аналізував це питання спеціально, з'ясував, що, очевидно, влітку 1596 р. Никифор прибув на Русь³². 13 вересня 1596 р. він написав листа митрополитові³³. Вирішальна роль князя К. Острозького в запрошенні Никифора на собор не підлягає сумніву. На думку К. Левіцького, в серпні 1596 р. К. Острозький розробляв план кампанії проти унійного собору, прагнучи заручитися підтримкою Криштофа Радзивіла. У разі його неприбуття на собор, князь розраховував на мінського воєводу Яна Абрамовича³⁴.

У науковій літературі добре вивчено також і питання про так зване зволікання з терміном відкриття собору.

Склад учасників соборів

Собор, який розпочав роботу 6 жовтня, був дуже представницьким: ані до 1596 р., ані опісля не вдавалося зібрати таку кількість духовних і світських станів митрополії. Спільний собор, який би об'єднав прихильників і противників унії, як відомо, не відбувся. Засідало два собори: унійний і православний, тож і склад їх учасників аналізується окремо. Джерела достатньо повно розкривають склад обох соборів. При цьому варто застосувати методику групування делегатів за єпархіями митрополії, що допомагає з'ясувати ситуацію в адміністративних одиницях всієї митрополії.

Історіографічне вивчення проблеми дає можливість окреслити основні погляди дослідників щодо підрахунку учасників соборів. Так, наприклад, неодноразово зверталась увага на свідчення анонімної реляції, автор якої назвав цифру учасників православного собору: 600 осіб («числом сту шести особ») ³⁵. До слова, саме це джерело подає поодинокую інформацію про учасника православного собору священника Критського, який передав згадану інформацію авторові реляції. Значно меншу цифру наводить автор «Ектезиса», після переліку підписів під «Апофазисом»: «Було ще багато інших пресвітерів, більше двохсот». Зазначена і дуже

непрозора причина, чому він їх не назвав: «не було в тому потреби»³⁶. Якщо до названої цифри додати 41 перелічену особу (підписи під «Апофазисом»), то виходить приблизно 250 осіб.

Жодних спроб підрахунку кількості учасників унійного собору в історіографії досі не зафіксовано.

Найважливішими джерелами для обрахунку учасників православного собору є його ухвали, під якими поставлено чіткі підписи. 9 жовтня 1596 р. було прийнято головну ухвалу православного собору «Апофазис», підписи під яким засвідчують 41 учасника: представників православного Сходу, двох єпископів, архимандритів, протопопів/намісників, братських священників, кількох ієромонахів.

9 жовтня 1596 р. собор прийняв три ухвали: синодальний універсал, протестацію у головний трибунал та інструкцію делегатам до короля. Під синодальним універсалом знаходиться 64 підписи³⁷: 29 духовних і 35 світських осіб. Окрім того, джерело подає ще двох світських осіб, котрі від імені собору внесли документ до трибунальських актових книг у Новгородку (2 листопада 1596 р.): п. Криштоф Кевлич і Ян Змієвський (їхні імена не згадуються в жодному іншому джерелі).

9 жовтня 1596 р. була підписана і протестація до трибунальських книг, відома з володимирських гродських книг. Під документом уміщено 7 підписів: 2 світських особи (Костянтин Острозький і Дем'ян Гулевич) і 5 духовних (Гедеон Балабан, Михайло Копистенський, Іларіон Масальський, Никифор Тур, Єлисей Плетенецький)³⁸. Документ вніс до володимирських судових актів князь Юрій Пузина, що є єдиним свідченням про його участь у соборі³⁹.

Під інструкцією православного собору делегатам до короля (Матвію Єловичу Малинському і Лаврентію Древинському) вміщено 43 підписи: 15 духовних осіб і 28 світських⁴⁰. У переліку є повтор: двічі названо Матвія Rogозинського. Перелік і порядок підписів дещо дублюють підписи під синодальним універсалом, але вони не збігаються, передовсім, за кількістю. Під інструкцією зустрічаються цінні свідчення, практично єдині, про деяких учасників, наприклад, про священника Василя Болгарина. Важливою є також інформація про делегованого собором Матвія Малинського, оскільки його підпису під ухвалами соборів немає.

Перелік світських учасників собору подає окремо автор «Ектези-са» як таких, що представили інструкції шляхетських послів з місць (надалі називатимемо джерело «Переліком послів»). У «Переліку» всього фіксується 45 підписів. Тут продубльовано інформацію із попередніх згаданих джерел, проте частина подається вперше (наприклад, міщани з м. Більська, Києва, Пінська та ін.), доповнено інформацію про депутатів

зі Львівщини та Перемишльщини. Наприкінці перелічено також міста, делегатів котрих не названо (Берестя, Підгайці, Костянтинів, Скала Подільська, Брацлав, Кам'янець-Подільський, Галич, Володимир, Мінськ, Слуцьк, Луцьк та «багатьох інших повітів і міст»).

Ще 8 жовтня 1596 р. православний собор реабілітував Стефана Зичанія і віленських братських священників Василя та Герасима⁴¹. З нашого погляду, всі вони учасники собору. Наприклад, підпис о. Василя, братського священника монастиря Св. Трійці, знаходиться під «Апофазисом». Щодо присутності Стефана Зичанія на соборі, то тут також існують додаткові свідчення: під синодальним універсалом підписався Стефан — «раб недостойний, прєзвитер». О. Старовойт, дослідник постаті, без усякої аргументації вважає, що це різні особи⁴², хоча участь у соборі С. Зичюнія підтверджена автором Баркулабівського літопису: Стефан зі священниками звинувачував делегатів від унійного собору як «виволанців». Загалом, під реабілітаційною грамотою підписалося 13 духовних осіб. Окрім уже відомих (Гедеона Балабана, Никифора Тура, Іларіона Масальського, Нестора Козьменича) ціла низка імен зустрічається вперше. Передовсім, це представники православного Сходу: біхрасуський єпископ Паїсій (його ім'я не зустрічається в жодних інших соборових документах) і афонський архимандрит з монастиря Св. Симона і Петра Макарій. Ще одна рідкісна постать — о. Захарія Михайлович Воскресенський з Мінська⁴³.

Учасники православного собору реконструюються також за екскомунікаційними ухвалами унійного собору, підписаними митрополитом. Так, у грамоті від 10 жовтня 1596 р. митрополит екскомунікував Михайла Копистенського і Гедеона Балабана, а також архимандритів Никифора Тура, Григорія Балабана, Єлисея Плетенецького, ігумена Нестора Козьменича, протопопа Теодора зі всіма замковими попами м. Пінська та ін.⁴⁴ Даний перелік є дуже важливим, оскільки деякі імена в жодних інших джерелах не згадуються. Загалом, згадане джерело є дуже важливим і цікавим з точки зору інформації про православних. У ньому йдеться про «всіх священників», котрі засідали і «відлучилися» від унійного собору. Перераховано пінське духовенство: дмитрівський протопоп Теодор «со всіми попами замковими», миколаївський піп Іван та ін.

В екскомунікаційній грамоті унійного собору згадується (причому єдиний раз) луцький протопоп Іоанн Вацута. Так само поодиноким свідченням фіксується у цікавому джерелі — синодальному листі Никифора від 11 жовтня 1596 р. Йдеться про мінського протопопа Іродіона Троїцького⁴⁵. Іншим джерелом його участь у соборі не підтверджується. Окрім того, лист підписаний після закінчення роботи собору. Проте мож-

на вважати його учасником собору, оскільки лист Никифора, що встановлював новий канонічний порядок у митрополії, названий синодальним.

В анонімному творі-2 згадується священик з Коритно. Поруч названо ім'я Олександра Острозького. Підписів обох в жодних варіантах джерел немає, проте, незважаючи на це, участь Олександра Острозького в соборі сумніву не підлягає.

Низка імен з переліку послів підтверджуються іншими джерелами. Наприклад, листом львівського братства на собор (йдеться про братчиків Ю. Рогатинця, М. Добрянського, Д. Красовського).

Облік учасників **унійного собору** є менш складним, адже основні його учасники поставили чіткі підписи під декларацією унії та екскомунікаційними ухвалами. Учасники собору реконструюються, головним чином, за підписами під чотирма ухвалами: декларацією унії 8 жовтня 1596 р., двома екскомунікаційними грамотами 9 жовтня 1596 р. і екскомунаційною грамотою 10 жовтня 1596 р. За декларацією унії, це митрополит Михайло Рагоза, 5 єпископів (Іпатій Потій, Кирило Терлецький, Григорій Герман, Діонісій Збируйський, Іона Гоголь) і 3 архимандрити (Богдан Годкинський, Гедеон Брільницький і Паїсій)⁴⁶. Отже, маємо 9 підписів, що представляють вищу ієрархію на чолі з митрополитом. Під екскомунакаційними грамотами 9 жовтня 1596 р. підписів на три позиції менше: їх не підписали архимандрити⁴⁷. Під екскомунікаційною грамотою 10 жовтня 1596 р. підписи дублюються за попереднім варіантом⁴⁸.

Учасники унійного собору — представники римо-католицької церкви — не підписали, на відміну від православних (представники східної церкви підписували ухвали), жодного соборового документа. Імена трьох легатів папи, католицьких єпископів Бернарда Мацейовського, Дмитрія Соліковського і Стефана Гомолінського реконструюються за буллою-повноваженням папи, реляціями Гаetano, звітами папі та королю. Звернемо увагу на важливість реляції папі і реляції королю (текст першої вперше опублікував А. Великий⁴⁹, другої — Т. Кемпа⁵⁰). Тут же розміщено підписи делегатів короля: Миколая Христофора Радзивіла, Лева Сапеги і Дмитрія Халецького. Дуже важливим є підпис троцького воеводи, сенатора Христофора Радзивіла (Сиротки), оскільки навіть О. Галецький заперечував його присутність на соборі⁵¹, а Т. Кемпа визнав це лише в монографії про магната⁵². Імена двох греків з Рима — Петра Аркудія і Юрія Мошетті — встановив О. Галецький, за віднайденими листами і реляціями Петра Аркудія: до генерала єзуїтів К. Аквавіві (20 червня 1596 р., 10 листопада 1596 р., 20 березня 1597 р., 25 липня 1597 р.), а також реляцією невідомого грека з оточення Никифора про Берестейський собор⁵³.

В унієзнавстві давно відомі, починаючи з праць Кояловича та Макарія, імена чотирьох єзуїтів, учасників унійного собору. Проте з джерельним підтвердженням їхньої участі й досі складно. Участь Петра (карги підтверджується кількома джерелами: реляціями кардинала Гаetano, «Берестейським собором» самого єзуїта і православним «Ектезисом». Присутність Мартина Лятерна і Каспера Нагая підтверджується інше одним джерелом — листом Нагая до генерала єзуїтів Аквавіві. Участь Юстина Раба довести джерельно поки-що найважче. Єдиним підтвердженням є польськомовна версія «Берестейського собору» Петра (карги, в якій сказано, що делегати унійного собору до православних покликали «казнодія» короля отця Петра Скаргу і його товариша отця Юста Г'аба⁵⁴. У середині XVII ст. про участь у соборі Юстина Раба добре знав Андрій Венгерський⁵⁵. В єзуїтських хроніках XVIII ст. цю інформацію повторювали систематично (С. Ростовський, А. Коялович та ін.)⁵⁶. Сучасні єзуїтські історики також не сумніваються в достовірності інформації своїх попередників⁵⁷.

Митрополит і єпископи-уніати широко представлені в матеріалах православного собору. Передовсім, вони екскомуніковані «Апофазисом». Цікаво, що трьох архимандритів-уніатів православний собор практично не помітив.

Баркулабівський літопис подає імена світських учасників унійного собору: кам'янецького каштеляна Якуба Претвича, князя Яна Шуйського, а також невідомого з інших джерел інстигатора Калинського⁵⁸. Перших двох підтверджує анонімна реляція-1.

Важливі свідчення подають також звіти, які фактично підтверджують ту чи іншу інформацію попереднього характеру.

Підсумовуючи, з'ясуємо, що всіх учасників Берестейських соборів налічується 175, з них 24 учасники унійного і 151 учасник православного.

На **унійному соборі** зібралося 9 духовних уніатів на чолі з митрополитом: Рагоза, Потій, Терлецький, Загоруйський, Гоголь, Збируйський. Вони представляли вищу ієрархію митрополії і охоплювали 6 єпархій: митрополічу, володимирсько-берестейську, луцько-острозьку, полоцьку, пінсько-турівську і холмську. Учасниками собору було троє архимандритів: мінський Паїсій, брацлавський Годкинський і лавришівський Брільницький.

Великим і авторитетним було представництво римо-католиків, яких також налічувалося 9: три єпископи — Мацейовський, Соліковський і Гомолінський (луцька, львівська і холмська єпархії) — легати папи; четверо єзуїтів — Скарга, Лятерна, Нагай і Раб — католицькі экс-

перти і консультанти; двоє греків з Рима — Петро Аркудій і Юрій Мошетті, яких можна вважати конвертитами.

Світська частина собору була невеликою — всього 6 осіб: віденський воєвода М. К. Радзивил, канцлер ВКЛ Лев Сапега, берестейський староста Дмитро Халецький, кам'янецький каштелян Якуб Претвич, князь Ян Шуйський і якийсь інстигатор Калинський. Це була досить елітна частина, яка представляла найбільшу і найвпливовішу магнетерію ВКЛ, проте, на жаль, златинізовану. Очевидно, Радзивила і Сапегу також можна називати конвертитами.

Із 151 учасника **православного собору** духовних налічувалося 74 особи, світських — 77 (п'ятьох учасників собору не вдалося «приписати» до якоїсь з єпархій; це: Григорій — писар, Зубацький Нестер, Зубацький Яхим, священник Сава і священник Наум — сухомський пресвітер).

До складу духовного кола входило 7 представників Східних православних церков, її патріархів і монастирів: Никифор — протосингел Константинопольського патріарха, К. Лукаріс — протосингел і намісник Александрійського патріарха, невідомий товариш Никифора, Лукаш — Белградський митрополит, представник венеційського єпископа, Паїсій — єпископ Біхрасуський, Матвій — архімандрит монастиря Св. Пантелеймона з Афону, представник мукачівського єпископа, Макарій — архімандрит монастиря Симона і Петра з Афону, представник венеційського єпископа.

Склад учасників духовного кола за єпархіями виглядає так: митрополита у двох частинах — 17; пінська — 6, володимирська і берестейська — 2, холмська — 1, луцька і острозька — 22, львівсько-кам'янецька — 10, перемишльська — 7, представники Сходу — 7. На православному соборі не була представлена лише полоцька архієпархія. Єпископів з митрополії було, як відомо, лише двоє — львівський і перемишльський, проте був один екзарх — Нестор Козьменич, заблудівський протопоп. Авторитет духовного кола був підсилений вищою ієрархією зі Сходу.

Архімандритів та ігуменів налічувалося 11: лавришівський Михайло, супрасльський Іларіон Масальський, лещинський Єлисей Плетенецький, дорогобузький Тимофій, степанський Ісакій Борискович, дубненський Василюк, пересопницький Симон Косовський, дерманський Геннадій, наречений жидичинський Григорій Балабан, смільницький Сергій Єлнук, киево-печерський Никифор Тур. Це була монастирська інтелектуальна і духовна еліта (Масальський, Плетенецький, Борискович, Тур та ін.), яка представляла монастирі на території майже всіх єпархій. До них слід додати 6 ченців, монастирських священників і проповідників.

Повертаючись до особи Григорія Балабана, звертаємо увагу на те, що в документах православного собору (йдеться про синодальний універсал 9 жовтня та інструкцію 9 жовтня) він підписався, як посол Руського воєводства. Проте в екскомунікаційній грамоті унійного собору Григорій названий нареченим жидичинським архімандритом. Вважаємо, що тут помилки немає, оскільки існує така інформація: 9 травня 1585 р. Стефан Баторій надав Жидичинську архімандрію львівському єпископу Гедеону Балабану⁵⁹, котрий передав її своєму племінникові Григорію. 5 лютого 1586 р. Григорій вступив у володіння монастирем без постриження чи посвяти⁶⁰. На Берестейському соборі 1596 р. було досягнуто примирення між Григорієм Балабаном і його попередником Феофаном Греком⁶¹. 23 липня 1589 р. Сигізмунд III підтвердив номінацію Григорія Балабана⁶².

У пізніших судових актах стверджувалося, що митрополит Михайло Рагоза нагадував кілька раз про необхідність посвячення Григорія, а луцький єпископ Кирило Терлецький тричі прагнув виконати хіротонію. 15 серпня 1596 р. Гедеон Балабан офіційно передав Жидичинський монастир Григорію. Цікаво, що в джерелі згадується письмове звернення Михайла Рагози щодо посвяти, а сам факт посвяти і поставлення Григорія в архімандрити подається як доконаний, духовенство іменувало його духовним іменем Гедеон⁶³. Незважаючи на це, в судовій справі 1597 р. Григорія Балабана з єпископом Кирилом Терлецьким було представлено якісь «ставленые» листи митрополита Михайла Рагози, а також аргументи свідків, які стверджували, що з благословення митрополита 5 жовтня 1596 р. єпископ Гедеон Балабан висвятив Григорія⁶⁴. Згадані документи були піддані сумніву, в тому числі й з огляду на те, що 5 жовтня 1596 р. митрополит до Берестя ще не прибув. Так чи інакше, але сумніву в тому, що Григорія-Гедеона Балабана варто вважати Жидичинським архімандритом немає.

Протопопів/намісників налічувалося 25, священників — 30, у тому числі й братських, вони також представляли майже всі єпархії митрополії.

Світське коло було представлено делегатами: від митрополічної єпархії у двох частинах — 22 особи, пінської — 2, володимирсько-берестейської єпархії — 8, луцько-острозької єпархії — 29, львівсько-кам'янецької єпархії — 8, від перемишльської — 4. Дві єпархії не мали світських представників — полоцька і холмська. Серед світських було чимало урядників: Олександр Полубенський — новогрудський каштелян, Шимон Цивінський — війський Волковиського повіту, Пилип Лімонт — посол трибуналу ВКЛ, Дем'ян Павлович — володимирський гродський суддя, князь К. Острозький — київський воєвода, Олександр Острозь-

кий — волинський воєвода, Адам Боговитин — волинський стольник, Ждан Боровицький — луцький війський, Лаврентій Древинський — волинський чашник, Федір Руденький — волинський чашник, Ярош Суєтич — писар м. Луцька, Іван Хренницький — луцький земський підсудок, Федір Чаплин-Шпановський — луцький земський суддя, Іван Волинець Чернчицький — луцький городничий, Мартин Яцькович Бутович — київський хорунжий, Яцько Дмитрович Бутович — хорунжий київської землі, Микола Шашкевич — брацлавський хорунжий.

Варто назвати також представників численних шляхетських родин: Дмитро Єловицький, Григорій Жданович, Матвій Єлович Малинський, Остафій Єлович Малинський, Василь Болбас Ростоцький, Іван Болбас Ростоцький, Михайло і Прокоп Літинські. Князівські родини: князь К. Острозький із сином Олександром, князь Юрій Друцький-Горський, князь Юрій Пузина.

Поважним було представництво від братств: львівське братство мало чотири делегати: Іван Рогатинець, Юрій Рогатинець, Миколай Добрянський і Дмитро Красовський; берестейське представляв братський священник Павло; бельське — п'ять братчиків: Василь Євхимович, Василь Серпевич, Михайло Левович, Михайло Тимошович і Кирило Козьмич; віленське — братські священники Василь Троїцький і Герасим Накривайло, і дев'ять братчиків: Григорій Жданович, Іван Карпович, Іван Андрійович, Гаврил Дашкович, Левон Іванович, Ісак Кононович, Іван Монеї, Іван Порошок і Прокоп Стрилюдович⁶⁵. Усього налічувалося 22 делегати від братств, які відіграли винятково важливу роль у долях унії та православ'я. Навряд чи братська опозиція та опір унії стали причиною зворотної реакції єпископату на досить таки тверду, хоч і прямолінійну позицію братств.

Аналіз складу учасників православного собору дає підстави спростувати кілька історіографічних міфів і зробити певні, на нашу думку, досить вагомі висновки. По-перше, доля унії залежала не лише від великої кількості представників православних Волині з маєтків князя К. Острозького, як це вважалося раніше. Досить великим було представництво від білорусько-литовських єпархій, особливо з митрополічої з кафедрами у Вільно і Новогрудку.

По-друге, зовсім інакше виглядає теза про засилля протестантів на православному соборі. За конкретними даними, які вдалося зібрати, протестанти були учасниками світського кола православного собору. Проте їх не багато. Мартин Броневський — чеський брат, «новохрещенець», якщо, звісно, довіряти свідченню «Баркулабівського літопису» (хоча Є. Билінський, автор монографії про М. Броневського, не згадує його, як

учасника собору⁶⁶). Дем'ян Гулевич — посол з Волині, обраний на соборі маршалком світського кола — одна з найпомітніших постатей на соборі — Баркулабівський літопис називає його евангеликом, Н. Яковенко вважає його кальвіністом⁶⁷, проте існують і серйозні джерельні свідчення, що заперечують протестантизм Д. Гулевича. Федір Чаплич-Шпановський — луцький земський суддя — був помітним на соборі. Н. Яковенко визначає його рід як спольщених аріян⁶⁸, П. Кулаковський — також⁶⁹, проте М. Ледке стверджує, що Федір був православним⁷⁰. Остафій Малинський (Єло-Малинський) — посол з Волині, луцький гродський суддя — «Баркулабівський літопис» називає його евангеликом. Відомо, що після собору він став уніатом і 1607 р. посів Луцьку єпархію⁷¹. І, нарешті, варто сказати про Малхера Райського, в будинку якого засідав православний собор (можна вважати його гіпотетичним учасником собору). До речі, ще на початку 90-х років він був берестейським підстаростою. У науковій літературі вважають його дисидентом, видатним еретиком тощо, проте не вдалося віднайти якісь джерельні підтвердження про його протестантизм. Таким чином, назбиралося п'ять осіб. Варто згадати також і про позірний протестантизм жидичинського архімандрита Григорія Балабана, який був виклятий унійним собором «за обцоване зь аріанами, новокрещенцами и иншими отсчепенцы оть Костела Божого»⁷².

Цікаво і важливо знати, що й серед учасників унійного собору були особи, небайдужі до протестантів. Ідеться, передусім, про берестейського старосту Дмитра Халецького, римо-католика, який, за інформацією М. Ледке, мав зв'язок з кальвіністами⁷³.

По-третє, доля унії вирішувалася не стільки авторитетом і владою князя К. Острозького, скільки авторитетом і впливом монастирів і братств. З нашого погляду, монастирський фактор досі не розглянутий спеціально крізь призму генези унії. Братства ж, точніше, ставропігія братств, були важливим чинником у генезі унії, проте саме вони відіграли одну із основних ролей у боротьбі проти неї.

Загалом, ситуація з представництвом від єпархій на соборах є дуже симптоматичною. Актуальним залишається висновок Збігнева Вуйцика про те, що унійна церква мала провід, але залишалася без вірних⁷⁴. У даному випадку йдеться лише про ситуацію, що склалася відразу після собору.

Проблема лідерства на соборах

Унійний собор. Собор під проводом митрополита Михайла Рагози прийняв чотири рішення (ухвали). 8 жовтня собор прийняв ухвалу про перехід до унії (т. зв. грамоту Берестейської унії). 9 жовтня було прийня-

то дві грамоти: про екскомунікацію киево-печерського архімандрита Н. Тура і екскомунікацію Г. Балабана. 10 жовтня було екскомуніковане єпископів М. Копистенського і Г. Балабана, які не прийняли унії, а такої православне духовенство.

Головним документом унійного собору є грамота Берестейської унії, яка базується на флорентійській ідеї єдності церков, закріпленій у рішеннях Флорентійського собору, а також волею польського короля. У суто католицькому дусі трактувалися причини розколу християнства: відступниками названо лише константинопольських патріархів, яких за це покарано турецькою поганською неволею. Автори грамоти саме звідси виводили і занедбання віри в руських країнах (погіршення юрисдикційного нагляду з боку патріархів, поширення святокупства і ересей на Русь). У центрі уваги документа знаходилися обґрунтування мотивів унії: не бажаючи залишатися під поганською неволею і сприяти розкольніцькій політиці патріархів, а також запобігаючи спустошенню церков і поширенню ересей, врешті-решт, прагнучи до спасіння людських душ, — митрополит з єпископами приступили до єдності. Отже, кінцевою метою розпочатої справи було спасіння ієрархів та їх «духовного стада».

Далі коротко оповідалося про депутацію до Рима з відома короля, яка виклала там прохання руської церкви. Папа Климент VIII учинив злуку, «зберігаючи за нами обряди і звичаї» східних церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін, і залишив їх за «переданням святих грецьких отців навіки». Ідея непорушності східного обряду є, з нашого погляду, головним концептуальним моментом грамоти Берестейської унії.

Звичайно, аналізоване джерело є декларацією урочистого проголошення унії і тому воно сповнене пафосом богоугодності й святості вчиненого, а також відповідальності за людські долі перед Богом. Аналізуючи документ у контексті розвитку унійного руху кінця XVI ст., не можна не помітити того, що в ньому, як і інших ухвалах Берестейського собору, навіть не згадано про конкретні умови унії, прийняті руською ієрархією напередодні й передані польській владі та папі. Якщо в доберестейський час згадані суб'єкти унії ще якимось на них реагували, то після собору про них просто забули.

Важко сказати, якою була роль митрополита у прийнятті соборних грамот і ухвал. Уже згадувалося, що його унійна концепція зазнала серйозної трансформації, фактично була відкинута. Підкреслюючи заслуги М. Рагози, П. Аркудій представляв його в римських колах «неначе партіарха» русинів, що знайшло відображення, зокрема, в діаріуші кардинала Гаєтано.

У реляції невідомого грека — учасника православного собору — цілий перебіг подій представлений як спір-змагання між Рагозою і Никифором, а також як низка гострих і безкомпромісних дискусій⁷⁵. Виходить, що саме Михайло Рагоза був лідером Берестейського собору, бо лише він міг твердо протистояти делегатові патріарха як митрополит усієї Київської церкви. Промовистою є відповідь М. Рагози делегації антисобору: «Однак ваш Синод... є збіговиськом, бо все робите без голови, що не є гідним перед Богом, а це є недозволене безprawство. Ви радше повинні прийти до мене. Замість того я не повинен іти за вами. Знаємо-бо добре, що голова, а не члени володіють цілим тілом»⁷⁶.

Слід також додати, що, як свідчать реляції, унійний собор не може характеризуватися цілковитою бездіяльністю, як це виглядало дотепер. Так, на соборі розглядалося все-таки питання про новий календар. Митрополит і владики погодилися навіть його прийняти, але не змогли домовитися про час введення. Іншим важливим питанням було заснування семінарії. Ієрархи висловилися за розміщення нового закладу у Вільно.

З нашого погляду, повними господарями унійного собору були римо-католики. Головним серед них був, безумовно, Петро Скарга. Загалом, участь єзуїтів у соборних діяннях, передусім їхні повноваження, й досі залишається не зовсім з'ясованим питанням. Єдиним свідченням щодо їхньої участі у соборі є реляція нунція кардинала Гаєтано від 5 жовтня 1596 р., який повідомляв римську курію, що в ході його наради з королем було вирішено направити на собор П. Скаргу, Б. Мацейовського і Л. Сапегу⁷⁷. Історіографія до цього часу задовольняється загальною інформацією про єзуїтів — теологічних експертів трьох католицьких єпископів — делегатів від апостольської столиці. Незрозумілим при цьому є те, що кількість експертів була більшою за кількість делегатів — єпископів, які мали значно вищий рівень теологічної підготовки, ніж руський єпископат, і спокійно могли й самі вести дискусію. Зауважимо також, що в науковій літературі чимало наплутано при з'ясуванні питання, кого саме експертували єзуїти. Так, М. Рихціцький вважав, що М. Латерна та К. Нагай «товаришували» львівському архієпископові Д. Соликовському⁷⁸, те ж повторює і С. Заленський, додаючи, що П. Скаргу та Ю. Раба привезли королівські комісари, тобто світські делегати собору⁷⁹. Я. Крайцер писав, що П. Скарга також експертував королівських послів. Дивуючись навіть з присутності єзуїтів на соборі, автор висловив припущення, що вона зумовлювалася загрозою протестантів⁸⁰. В історіографії також неодноразово підкреслювалась яскравість позиції Петра Скарги, пояснювана тим, що він написав звіт собору, за що православні полемісти нагородили його титулом «дієписця» (Х. Філалет).

У перші дні роботи собору, який розпочався 6 жовтня, єзуїтські експерти не мали особливих обов'язків, оскільки зібрання відразу розкололося на два протилежних табори. Лише 8 жовтня П. Скарга прибув до православних з королівськими послами, які виголосили велику промову (відома в літературі як «намова послів»): це зробив, нібито, канцлер Лев Сапега. Її авторство в історіографії приписане єзуїтові. Оpubлікована в праці самого П. Скарги, передрукована в єзуїтських хроніках XVII-XVIII ст., вона добре відома в історіографії. Як зазначають історики, її аргументація щодо унії повторювала пропагандистські праці і виступи єзуїта. Дуже переконливі, з погляду католицької еkleзіології, аргументи П. Скарги не мали впливу на перебіг собору, хоча саме фіксація в джерелах «намови послів» дала можливість ще Велевіцькому в щоденнику зазначити, що П. Скарга був на соборі дуже «діяльним»⁸⁷. Ця ж думка стверджується в першому (з опублікованих) життєписі єзуїта⁸⁸. Того ж дня, після безуспішної промови послів відбулася ще одна дискусія, цього разу — за безпосередньої участі П. Скарги. Йдеться про досить відомий в історіографії факт виклику П. Скаргою на дискусію-бесіду князя К. Острозького, яка відбулася на очах у всього православного собору. Перервав її головуючий собору, протосингел Никифор⁸⁹. Зміст бесіди, невідомий історикам минулого, вперше опублікував О. Галецький (реляція про собор невідомого православного грека). Завдяки П. Скарзі, згадана бесіда тривала від 3 до 4 годин, на ній був присутній Олександр Острозький і обоє православних владик⁹⁰. Як свідчить джерело, П. Скарга знову був красномовним, аргументовано викладав мотиви унії, говорив про владу пап, пропагував догми західної церкви, викривав блуди православ'я.

Цікаво, що Никифор, який занепокоївся затягуванням дискусії, запропонував єзуїтові перенести її на православний собор і проводити з «ученими», обізнаними в теології⁹¹. Теологічна дискусія, яка могла б призвести до погодження суперечностей, так і не відбулася. Уніати на чолі з П. Скаргою, як можна стверджувати, не змогли переконати православних. Не допомогли ані розповіді про батьківську любов папи до русинів, ані обіцянки грошової допомоги для навчання русинів. Очевидно, що гостра критика єзуїтом східних патріархів, акцентування на кризових явищах православ'я зробили свою справу. Митрополит Макарій уважав, що публічні дискусії на соборі не відбулися лише тому, що вже було пізно⁹². У відповіді православного собору, переданій уніатам увечері того ж дня, викладались аргументи, які перешкоджали згоді. Серед них — вимога з'єднання зі всією східною церквою, патріархами, попереднього узгодження відмінностей в догматах та обрядах тощо. С. Заленський, який слушно помітив, що на соборах не дійшло до «розправ і дис-

путів», писав, що на це не було ані часу, ані нагоди, оскільки з католицького боку конгрегація кардиналів обговорила умови унії ще 1595 р.⁸⁷ З нашого погляду, делегати папи і короля взагалі не мали таких повноважень, що видно, зокрема, з попередніх нарад у Польщі.

У православній історіографії раніше чимало йшлося про безпосередній вплив єзуїтів під час собору на «двоєдушного» митрополита Михайла Рагозу. Зауважимо, що джерела не проливають на їхні стосунки жодного світла. Як уважає О. Галецький, єзуїти на соборі віддавали перевагу методам переконання, а не сили⁸⁸. Це ж стосується й інших моментів діяльності чи скоріше бездіяльності уніатського собору. В історіографії також висловлювалася думка про редагування П. Скаргою головного документа собору — «листа» (грамоти) Берестейської унії⁸⁹, сказане залишається, загалом, найвірогіднішою гіпотезою, як і припущення про те, що одними із авторів документів Берестейської унії були Іпатій Потій та Михайло Рагоза⁹⁰.

Цікавими є характеристики Петра Скарги, дані йому в тогочасних джерелах. Себе в «Берестейському соборі» він скромно називає «казнодією» короля⁹¹. Іпатій Потій в «Антиризисі», услід за Х. Філалетом, називає його «дієписцем»⁹². Православна полемічна література, звичайно ж, немало «потрудилася», принижуючи єзуїта. Проте і в ній є нотки об'єктивних оцінок. Так, в «Ектезисі» сказано про те, що Никифор іменував його на соборі «найелаетнішим і найбільш красномовним» між єзуїтами в Польщі⁹³, а невідомий автор, учасник православного собору — «першим учителем короля», сповненим «усяких богохульств», «псевдоучителем» і «чорнокнижником»⁹⁴.

В останній день роботи собору, неділю 10 жовтня 1596 р. відбулась урочиста служба в церкві Св. Миколая, на якій П. Скарга виголосив проповідь про єдність церкви, про щасливу згоду і Христовий спокій⁹⁵. Згідно з листом П. Аркудія до К. Аквавіві (10 листопада 1596 р.), це сталося в присутності «великої сили народу»⁹⁶. В анонімній оповіді про собор, яка належить православному авторові, сказано, що єзуїт читав проповідь по-польськи, але його ніхто не слухав⁹⁷. У згаданому листі до Аквавіві вміщене свідчення, що після собору К. Натай повернувся до Луцька, де в латинській кафедрі відбулася святкова літургія за участю Кирила Терлецького, на якій проповідь по-польськи виголосив єзуїт⁹⁸.

Цим, власне, й вичерпуються свідчення про діяльність єзуїтів на Берестейському соборі. Залишається тільки додати, що в маловідомому описі собору, опублікованому Є. Лукашевичем, наведено легендарне свідчення про перший день роботи собору — службу в церкві Святого Миколая, під час якої Іпатій Потій з іншими владиками-відступниками

повикидав православні антими́си, замінивши їх якимось каменем, і за- тим таємно впровадив єзуїтів." Утім, схожих за змістом байок про чуде- са під час унійних акцій розкидано чимало по наративних джерелах кінця XVI — XVII ст.

Підсумовуючи діяльність єзуїтів у підготовці і проведенні Берестейського собору, зауважимо, що вони, безсумнівно, були активними учасниками тогочасних подій, входили до складу польсько-католицьких кіл, які разом з православною ієрархією довели розпочату справу до завершення. Тобто, вони були одним із найважливіших суб'єктів унії. Реальними лідерами унійного собору були митрополит Михайло Рогоза і католицькі делегати, серед останніх — єзуїти на чолі з Петром Скаргою.

Роль єзуїтів і католицьких делегатів на унійному соборі досить чітко простежується за реляцією від 10 листопада 1596 р., віднайденою Т. Кемпою, в якій висловлювалася досить ризикована ідея позбавлення православних єпископських кафедр Михайла Копистенського та Гедсона Балабана, а також ліквідації Львівської єпархії на підставі її створення, начебто, без санкції митрополита. Михайла Копистенського збиралися позбавити владичого достоїнства як одруженого, а його кафедру після цього передати уніатові.

Православний собор. Проблема лідерства на цьому соборі є давно з'ясованою. Так, на засіданнях духовного кола виділявся протосинкел константинопольського патріарха Никифор¹⁰⁰, який керував нарадами духовного кола, а також ігумени та архімандрити великих монастирів¹⁰¹. У середовищі духовних виняткове значення мала присутність на соборі двох єпископів, які залишились у православ'ї, — львівського Гедсона Балабана і перемишльського Михайла Копистенського. Про загальний великий вплив на собор та долю унії князя К. Острозького також добре відомо¹⁰².

Чи не найскладнішою проблемою історії унії є питання **правосильності** Берестейських соборів у жовтні 1596 р. (унійного і православного). Серйозні аргументи щодо цього були представлені обома сторонами вже у перші поберестейські роки. Уніати посилались на канонічний авторитет митрополита, головуючого на унійному соборі, і застарілість прерогатив патріаршого екзарха Никифора, керівника антисобору, який не мав, до речі, духовного звання. Актуальними, з нашого пагляду, залишаються висновки М. Грушевського, який вказував, що після затвердження рішень «антисобору» константинопольським патріархом «всякі сумніви щодо правосильності постанов Берестейського православного собора мусіли зникнути»¹⁰³. В іншій праці дослідник уточнює, що собор православних був канонічним з православного канонічного становища,

чого ніяк не хотіла визнавати «уніатська сторона»¹⁰⁴. Цікаво, що М. Грушевський не заперечував і аргументів на користь правосильності унійного собору на підставі позиції унійної партії, згідно з якою перехід під зверхність Рима належав до компетенції митрополичого синоду, без участі мирян (принаймні, саме в такий спосіб вирішувалися кардинальні проблеми в римо-католицькій церкві). Спробуємо змоделювати шлях до канонічного уконститування унійної церкви. При цьому виходимо із шсади, що, незважаючи на протиріччя, обидві гілки Вселенського християнства — православ'я і католицизм — були канонічними церквами. Вихід з-під юрисдикції однієї церкви означав механічну втрату канонічності. Делегація в Римі у складі двох ієрархів — Іпатія Потія і Кирила Терлецького — представила артикули, в яких фіксувалася воля ієрархії до розірвання єдності з Константинополем і підпорядкування Апостольській столиці. Приймавши католицьке віросповідання, вони стали першими канонічними ієрархами після розірвання відносин з Константинополем. Однак справа залишалася незавершеною до того моменту, поки католицьку сповідь не прийняв митрополит і решта єпископів, а це сталося напередодні і в часі Берестейського унійного собору. Таким чином, можна припустити, що проміжок часу між урочистостями в Римі і Берестейським собором був періодом хисткої канонічності тієї частини Київської митрополії, яка вирішила змінити свій юрисдикційний статус. Цікаво, що М. Грушевський стверджував, що укладення унії, з огляду на державну підтримку Речі Посполитої, є «державно» правосильним, маючи на увазі легітиміацію її урядом та законодавством Речі Посполитої¹⁰⁵. Тут додамо, що в універсалі Сигізмунда III від 15 грудня 1596 р. на ухвали Берестейських соборів у заклику до послушенства митрополитові акцентовано на канонічних мотивах церковного порядку. Проте, незважаючи на те, що унійна церква після собору була, на відміну від православної, церквою «легальною, офіційною», привілейованою вона не стала, оскільки обіцяного зрівняння з католицькою так і не досягла. Протекція польського уряду поширювалася лише на сферу її боротьби проти православних. Тому М. Грушевський визначає юрисдикційний статус уніатської церкви як церкви «півпротегованої»¹⁰⁶.

З іншого боку, православна церква від Берестейського собору 1596 р. до відновлення ієрархії у 1621 р. також мала проблеми з канонічністю, оскільки не мала митрополита (щоправда, вона мала екзархів). Чи не тому на уніатів і православних лягла, за слухним висловом Н. Яковенко, «тінь церковної анафемі»? І тих, і других огорнув запал цілком світської ворожнечі. Починалося велике протистояння, яке вповні не розв'язане й донині.

Таким чином, хотілося б підкреслити, що наслідки Берестейської унії ніяк не вкладаються в прокрустове ліжко негативного чи позитивного. Берестейські собори, які засвідчили розкол українсько-білоруського християнства (з 1621 р. існувало дві паралельних київських митрополії: унійна і православна), поклали початок боротьбі Русі з Руссю, в основі котрої знаходилися проблеми формування національної церкви. Відтак зросла національно-конфесійна свідомість, без чого козацькі війни не мали б характеру національно-визвольних. Православний Берестейський собор 1596 р. врятував, без сумніву, українсько-білоруське християнство, яке розквітло в епоху Петра Могили. Унійний собор започаткував релігійно-церковну традицію, яка орієнтувалася на західні взірці, а з плином часу сприяла утвердженню греко-католицизму як однієї з національних конфесій українців. Незважаючи на негативні наслідки міжконфесійної боротьби, які відчуваються й донині, Україна вже в ранньомодерну добу наблизилися до Європи, для якої характерна релігійна модернізація. У цьому вбачається неперехідне значення Берестейської унії як конкретно-історичної події кінця XVI ст.

¹ Див. найбільші історіографічні огляди: Mironowicz A. Unia brzeska w świetle historiografii. Uwagi o stanie badań // *Chrześcijaństwo w świetle*. — Warszawa, 1988. — N 8-9. — S. 161-175; Papierzyńska-Turek M. Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej // *Spotkania polsko-ukraińskie* / Red. Z. Mańkowski. — Lublin, 1992. — S. 43-57; Papierzyńska-Turek M. Wizje unii brzeskiej w świadomości historycznej // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. — Białystok, 1996. — N 2. — S. 41-50; Papierzyńska-Turek M. Grekokatolicyzm i prawosławie jako wyznaczniki tożsamości narodowej w świetle ukraińskiej historiografii i myśli politycznej // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — 1997. — N 4-5. — S. 277-290; Melnik M. Geneza unii brzeskiej w świetle prac syntetycznych w historiografii polskiej po 1945 roku // *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej pod red. T. Stegnera*. — Gdańsk, 1993. — S. 60-69; Chynczewska-Hennel T. Spory wokół unii brzeskiej (koniec XVI-XVII w.) // *Варшавські українознавчі записки*. — Варшава, 1999. — S. 28-35; її ж. Польський погляд на Берестейську унію в XVII ст. // *Берестейська унія (1596-1996): Статті й матеріали*. — Львів, 1996. — С. 65-74; її ж. Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору // *Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті: Матеріали Других Берестейських читань*. — Львів, 1996. — С. 87-108; Гудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія // *Богослов'я*. — 1990. — Т. 54. — С. 123-136; Біляков Г. Ф., Білякова О. Г. Берестейська унія в працях істориків XX ст. // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 4. — С. 33-40; Тимошенко Л. Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського // *Український історик*. — 1996. — Т. 33. — С. 188-203; Його ж. Праця Е. Ліковського «Унія Берестейська» з сучасної точки зору // *Патріархат*. — 1997. — Ч. 11. — С. 15-17; Його ж. [Рец.] М. В. Дмитриев, Б. Н. Флоря, С. Г. Яковенко. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — начале XVII в. Часть I. М., 1996 // *Укр. іст. журн.* — 1998. — № 4. — С. 145-149; Його ж. Нове дослідження Берестейської унії // *Київська старовина*. — 2001. — № 5. — С. 166-174; Його ж. Спірні питання історії Берестейської унії // *Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI ст.»*. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Допов. та повідом. — Чернівці, 2001. — Т. 2. — С. 52-61; Його ж. [Рец.] М. В. Дмитриев, Л. В. Заборовский, А. А. Турилов, Б. Н. Флоря. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии. Ч. 2. М., 1999 // *Ковчег*. — 2001. — Ч. 3. — С. 539-544; Його ж. Берестей-

СЬКА унія в творчій спадщині Івана Франка (концепції вченого і спроби конкретно-історичного зрізу проблеми) // *Франкознавчі студії*. — 2002. — Вип. 2. — С. 69-83; Його ж. Тимошенко Л. Польська історіографія Берестейської унії (кінець XIX — 30-ті рр. XX ст.) // *Історія релігій в Україні: Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції*. Львів, 20-22 травня 2003 р. — Кн. 1. — Львів, 2003. — С. 578-585; Васюк Г. У., Кручкоўскі І. Г. Брэсцкая царкоўная унія ў польскай гісторыяграфіі канца XIX — нач. XX ст. // *Наш Радавод*. — Кн. 7. Матэрыялы міжнар. навук. канф. «Пстарычная памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Біларусі. XIII—XX ст.», Гродна, 3-5 ліпеня 1996 г. — Гродна 1996. — С. 365-378; Марозава С. В. Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гісторыяграфіі. — Гродна, 2002; її ж. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839 гады). — Гродна, 2001. — С. 7-49; Дмитриев М. В. Киевская митрополия во второй половине XVI в. и генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг.: Автореферат дис... д. и. н. — М., 2001. — С. 6-16; Его же. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. — М., 2003. — С. 7-29.

² Див.: Тимошенко Л. Берестейські собори у жовтні 1596 р.: історіографічний досвід // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. — Дрогобич, 2004. — Вип. VIII. — С. 77-93.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею (далі — АЗР). — Т. IV. — Спб., 1851. — № 89. — С. 122-123; Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов (далі — ОДА). — Т. 1 — Спб., 1897. — № 183. Зберігся список грамоти случькому протопопу Омеляну Феофилактовичу.

⁴ Уперше опубліковано Тайнером. — Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Vol. 3. — Roma, 1861. — № 197. — P. 250-252; Documenta Unionis Berestensis nijsque auctorum (1590-1600) (далі — DUB). — Romae, 1974. — N 181. — P. 277-281.

⁵ DUB. — N 171. — P. 264-266.

⁶ Ibid. — N 182. — P. 281-282.

⁷ Ibid. — N 183. — P. 283-284.

⁸ Ibid. — N 185. — P. 286-287.

⁹ Див. про це докл.: Kempa T. Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. — Toruń, 2007. — S. 102-107.

¹⁰ Скарга П. Берестейській соборъ и оборона его. В двух текстах: польском и западно-руском // ППЛ. — Кн. 3. — (РИБ. — Т. XIX). — ПТБ, 1903. — Стб. 944.

¹¹ Докладний аналіз джерела зробив П. Жукович. — Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). — Спб., 1901. — С. 208-209. Старі історики використовували список джерела з архіву уніатських митрополитів. — ОДА. — Т. I. — № 189. — С. 86.

¹² Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). — С. 209. Дослідник подав вичерпну інформацію про розбіжність у датуванні різночасових публікацій джерела.

¹³ АЗР. — Т. IV. — № 97. — С. 134-135.

¹⁴ Там само. — № 100. — С. 317-318.

¹⁵ Полемическое сочинение противъ латино-униатов. 1597 года // *Арх. ЮЗР*. — Ч. I. — Т. 8. — С. 555-558.

¹⁶ ОДА. — Т. I. — № 197. — С. 89.

¹⁷ Там само. — № 200. — С. 90.

¹⁸ Скарга П. Берестейській соборъ и оборона его. — Стб. 231-234.

¹⁹ Жукович П. Назв. праця. — С. 215.

²⁰ Апокрисисъ. Сочинение Христофора Филалета в двух текстах, польскомъ и западно-рускомъ 1597-1599 года // *Памятники полемиической литературы в Западной Руси* (далі — ППЛ). — Кн. 2. Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — Т. VII. — ПТБ, 1882. — Стб. 369; Малышевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. — Т. II. — К., 1872. — Приложение. — С. 28;

- Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis (далі — MCSL). — Leop. 1895. — Т. 1. — Р. 723; DUB. — N 222. — Р. 321-332.
- ²¹Halecki O. Jeszcze o nowych źródłach do Unii brzeskiej. Ostatni apel Zygmunta III Konstantego Ostrogskiego // Sacrum Polonie Millenium. Rozprawy, szkice, materiały. T. IV. — Rzym, 1957. — Р. 117-139.
- ²²Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej. — Т. 2. — Lublin, 1997. — S. 20.
- ²³Скарга П. Берестейській соборъ и оборона его. — Стб. 197-200.
- ²⁴MCSL — Т. 1. — N 429. — Р. 741.
- ²⁵Ibid. — № 426. — Р. 737-738.
- ²⁶Великий А. З літопису християнської України. — Кн. 4. — Рим; Львів, 1999. — С. 93; Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях XVI-XVII вв. — Киев, 1989. — С. 73.
- ²⁷ОДА. — Т. I. — № 197. — С. 89. Документ досі залишається неопублікованим.
- ²⁸DUB. — N 246. — Р. 383-387; Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej — Т. 2. — S. 227.
- ²⁹Halecki O. Unia Brzeska w świetle współczesnych świadectw greckich // Sacrum Polem. Millennium. — Т. 1. — Rzym, 1954. — S. 80.
- ³⁰Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej. — Т. 2. — S. 230.
- ³¹АЗР. — Т. IV. — № 162.
- ³²Жукович П. Назв, праця. — С. 216.
- ³³Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastr Synodzie w Brześciu Litewskim // ППЛ. — Кн. 3 (РИБ. — Т. 19). — Стб. 341-342.]
- ³⁴Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 г. — Lwów, 1933. — S. 168.
- ³⁵MCSL. — N 448. — Р. 780.
- ³⁶Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastr Synodzie w Brześciu Litewskim. — Стб. 376.
- ³⁷Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — № 123. — С. 528-530.
- ³⁸У публікації джерела в Архиві ЮЗР, поданого за володимирською актовою книгою, не має підпису Єлисея Плетенецького, зате помилково двічі названо Михайла КОПИСТЕНСЬКОГО (Там само. — С 531-532). Помилку виправили видавці «Боротьби...», які звірили текст документа з оригіналом у ЦДІАЛ. (Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.): 36. док. і мат-лів — К. 1988. — № 104. — С. 146).
- ³⁹Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.). — № 104. — С. 145.
- ⁴⁰Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — С. 516-517.
- ⁴¹АЗР. — Т. IV. — № 105. — С. 142.
- ⁴²Старовойт О. Стефан Зизаній. — Львів, 1996. — С. 75.
- ⁴³АЗР. — Т. IV. — № 105. — С. 142.
- ⁴⁴Там само. — № 109. — С. 148.
- ⁴⁵Там само. — № 111. — С. 151.
- ⁴⁶Там само. — № 103. — С. 139.
- ⁴⁷Там само. — № 107. — С. 146.
- ⁴⁸Там само. — № 109. — С. 148.
- ⁴⁹DUB. — N 237. — Р. 370-371.
- ⁵⁰Кетра Т. Nieznany listy dotyczące genezy unii brzeskiej (1595-1596) // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — 2000. — Т. XLIV. — N 19, 20. — S. 127-128.
- ⁵¹Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej. — Т. 2. — S. 234.
- ⁵²Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) wojewoda wileński. Warszawa, 2000. — S. 175.

- ⁵³Halecki O. Op. cit. — S. 71-136.
- ⁵⁴Скарга П. Берестейській соборъ и оборона его. — Стб. 215.
- ⁵⁵Wmigerscii A. Libre quatuor. Slavoniae reformatae... — Amstelodami, 1679. — P. 470-471.
- ⁵⁶Rostowski S. Litvanicarum Societatis Jesu Historiarum provincialium. — Vilnae, 1768. — P. 185; Koialowicz A. W. Miscellanea rerum ad Statum Ecclesiasticum in Magno Litwaniae ducatu pertinentium. — Wilnae, 1650. — P. 52.
- ⁵⁷Див. напр.: Grzebień L. Słownik jezuitów polskich. 1564-1990. — Т. IX. — Kraków, 1993. — S. 91-92 (біографія Юстина Раба), S. 5 (біографія Каспера Нагая).
- ⁵⁸Мальцев А. Н. Баркулабовская летопись // Археографический ежегодник за 1960 год. — М., 1962. — С. 302-307.
- ⁵⁹Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569-1673. — К., 2002. — С. 400.
- ⁶⁰Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — № 42. — С. 193; № 50. — С. 221-222; № 53. — С. 232.
- ⁶¹Там само. — № 65. — С. 269.
- ⁶²Там само. — № 59. — С. 250, 252.
- ⁶³Там само. — Ч. 1. — Т. 6. — № 54. — С. 112.
- ⁶⁴Там само. — № 78. — С. 193.
- ⁶⁵Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. — Дрогобич, 2004. — С. 180-181, 182, 186-187.
- ⁶⁶Byliński J. Marcin Broniewski — trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III. — Wrocław, 1994. — S. 46-47.
- ⁶⁷Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст. — К., 2002. — С. 42.
- ⁶⁸Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 134 (Федір Кад'янович у 1581-1602 рр. посідав уряд луцького земського судді); її ж. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. — С. 34, 38, 78.
- ⁶⁹Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569-1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. — Острог; Львів, 2002. — С. 86.
- ⁷⁰Liedke M. Od prawosławia do katolicyzmu. Rusczy moźni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych. — Białystok, 2004. — S. 118, 130. Цікавим у згаданому контексті є заповіт племінника луцького судді Костянтина Чаплича-Шпановського, який 15 грудня 1601 р. заповів поховати його в Дрогобузькому монастирі Св. Трійці біля гробу батька Федора Петровича Чаплина-Шпановського, брата луцького судді, також Федора. — АСД. — Т. 1. — Бильна, 1867. — № 75. — С. 227-229.
- ⁷¹Див. докл.: Пам'ятки: Архив Української Церкви. — Т. 3. — Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. — К., 2001. — С. 101, 118, 125, 127-134, 135-136, 139, 142-145 і далі; Бірюліна О., Довбищенко М. Забуті імена української історії: шляхетська родина Єло-Малинських // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. IX. — Дрогобич, 2005. — С. 488-495. Щоправда, згадані автори не стверджують євангелицьке минуле майбутнього уніатського єпископа.
- ⁷²Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — № 73. — С. 168.
- ⁷³Liedke M. Od prawosławia do katolicyzmu. — S. 16, 90, 120, 121, 282.
- ⁷⁴Див.: Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1961. — S. 76.
- ⁷⁵Halecki O. Unia Brzeska w świetle współczesnych świadectw greckich. — S. 82.
- ⁷⁶Ibid. — S. 130.
- ⁷⁷DUB. — N 226. — P. 335-336.
- ⁷⁸Rychcicki M. J. A. Piotr Skarga a jego wiek. — Т. I, II. — Kraków, 1850. — S. 134.
- ⁷⁹Zalęski S. Jezuci w Polsce. — Т. I. — Cz. II. 1587-1608. — Lwów, 1900. — S. 557.

- ⁸⁰ Krajcar J. Jesuits and the genesis of the Union of Brest // *Orientalia Christiana Periodica*. — Roma, 1978. — Vol. 44. — P. 150.
- ⁸¹ Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo. Jezuitów u ś. Barbary w Krakowie // *Scriptores Rerum Polonicarum*. — Kraków, 1881. — T. VII. — S. 230.
- ⁸² Żywot świętobliwej pamięci w. ks. Marcina Laterny Soc. Jesu... żywot w. ks. Piotra Skargi Societatis Jesu. — Kraków, 1673. — S. 44.
- ⁸³ Ектезис, або коротке зібрання справ, які відбувалися на партикулярному, тобто помісному, синоді в Бресті Литовському // *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.)*: 36. док. і мат.-лів. — С. 141. 84DUB. — N 229. — P. 352-353.
- ⁸⁷ Ектезис, або коротке зібрання справ, які відбувалися на партикулярному, тобто помісному, синоді в Бресті Литовському. — С. 141.
- ⁸⁸ Макарий (Булгаков) митр. — Назв, праця. — С 361.
- ⁸⁷ Załęski S. Op. cit. — T. I. — S. 557.
- ⁸⁸ Halecki O. Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. — T. 2. — S. 230.
- ⁸⁹ Załęski S. Op. cit. — T. I. — S. 557.
- [^] Тимошенко Л. Маловідоме з унійної діяльності Іпатія Потія. — С 209; Його ж. Михайло Рагоза і Берестейська унія // *Київська старовина*. — 2000. — № 5. — С. 101.
- ⁹¹ РИБ. — Т. 19. — Стб. 216, 228.
- ⁹² Pocięj H. Antirresis. Opracowali Janusz Byliński i Józef Długosz. — Wrocław, 1997. — S. 51, 268.
- ⁹³ Ектезис, або коротке зібрання справ, які відбувалися на партикулярному, тобто помісному, синоді в Бресті Литовському. — С. 141. 84DUB. — N 229. — P. 352.
- ⁹⁵ РИБ. — Т. 19. — Стб. 228.
- ⁹⁶ DUB. — N 246. — P. 385.
- ⁹⁷ Lukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. — T. I. — S. 80.
- ⁹⁸ Krajcar J. Op. cit. — P. 151.
- [^] Lukaszewicz J. Op. cit. — S. 77.
- ¹⁰⁰ Як відомо, Никифор зазнав переслідувань з боку католицької влади Речі Посполитої, був ув'язнений після собору і загинув у Мальборкській фортеці. (Див. докл.: Куракин Ю. Н. Политический процесс над константинопольским экзархом Никифором (Парасхесом-Кантакузином) в истории Брестской унии 1566 г. // *Славяне и их соседи*. — Вып. 4: Османская империя и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и Кавказа в XV—XVIII веках. — М., 1992. — С. 122-144; Кетра Т. Proces Nicefora na sejmie w Warszawie w 1597 roku // *Europa Orientalis. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65. rocznicę urodzin*. — Toruń, 1996. — S. 145-168). Політична спрямованість обвинувачень Никифора є очевидною і викликає сумніви лише в конфесійних істориків.
- ¹⁰¹ Узагальнені відомості про православний собор подав І. Стрельбицький. (Стрельбицкий И. Униатские церковные соборы с к. XVI века до воссоединения униатов с православною церковью. — Изд. 2-е. — Одесса, 1891).
- ¹⁰² Найбільш вичерпно релігійну політику К. Острозького та його синів, у тому числі й щодо унії висвітлив Т. Кемпа (Кетра Т. Wobec kontrreformacji: Protestani i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. — S. 100-176, passim).
- ¹⁰³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. V. — К., 1994. — С. 615.
- ¹⁰⁴ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // *Грушевський М. С Духовна Україна: 36. творів*. — К., 1994. — С 210.
- ¹⁰⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VI. — К., 1995. — С 559.
- ¹⁰⁶ Там само. — Т. V. — С 618.